

DOI: [10.22084/MRIS.2026.31970.1014](https://doi.org/10.22084/MRIS.2026.31970.1014)

Historical and Archaeological Reassessment of Fahandej Castle in the Sa'di Gorge of Shiraz: Evidence for Military, Religious, and Administrative Functions during and after the Sasanian Period

Seyed Ghasem Hosseini¹, Seyed Fzalollah Mirdehghan Ashkezari²

¹ M.A. in Iranology, specialization in Folk Culture, Customs, and Cultural Heritage, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran

² Assistant Professor, Department of Iranology, Faculty of Humanities, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran

ARTICLE INFO

Article history:

Received 2025/11/29

Accepted 2026/01/28

Keywords:

City of Shiraz
Fahandej Castle
Sasanian Period
Military Function
Fire Temple

Corresponding author:

Seyed Fzalollah Mirdehghan
Ashkezari

S.mirdehghan@basu.ac.ir

ABSTRACT

Fahandej Castle is one of the historical structures of the city of Shiraz, located adjacent to the Allah-Akbar Gorge and atop the mountain overlooking it, and is today known among local people as Bandar Castle (*Gale Bandar*). The aim of this research is to examine Fahandej Castle based on geographical texts and archaeological findings, and the following questions are raised: (1) Based on the available evidence, in which period or periods was Fahandej Castle constructed? (2) What was or were the function(s) of the castle? The approach of the present study is descriptive–historical–analytical and has been conducted through fieldwork and documentary methods. In the analytical section, an attempt has been made to date the construction of the structure by means of a comparative analysis of some of its architectural features with similar examples. The results of the present study indicate that, based on the existing ceramic evidence, the construction technique using rubble stones, and the excavation of wells with rectangular mouths, the Sasanian period can be considered as the time of construction of the structure. It appears that the purpose of building the castle was to protect the entrance to the city of Shiraz, as the continuation of this route ended at Barm-e Delak. According to historical texts, the structure had functions such as a place for storing royal treasuries and serving as a refuge. Moreover, due to the presence of a fire temple, which is mentioned in some sources, a religious function can also be attributed to it; however, no archaeological evidence of the existence of a fire temple has yet been obtained. During the Qajar period, the wells of the castle were used for the execution of some convicts.

1. Introduction

Shiraz is a city that has attracted the attention of travelers and foreign tourists since the past, and this has resulted in many individuals visiting the city over different centuries. There were various routes for entering the city of Shiraz, among the most important of which is the Sa'di Gorge. This route continues to the road leading to Qasr-e Abunaser and Barm-e Delak, which have long been considered among the important locations of Fars

Province.

Along this route and at a short distance from it, there is another gorge known as Allah-Akbar, which today constitutes the main entrance route to the city of Shiraz. Until 1988, this route was a narrow and limited road that required passing beneath the Qur'an Gate (Vakilzadeh, 2007: 71). Due to the importance of this gorge, Azod al-Dowleh Deylami constructed a gate at the entrance of the city of Shiraz (Mohammadi, 2005: 92),

which has been known as the Qur'an Gate since the Zand period (Nasr, 2008: 71). It is also possible to point to the existence of several Qajar-period rock reliefs at this location (Dieulafoy, 1992: 439).

Above the Sa'di Gorge and overlooking the entrance route to the city of Shiraz, the remains of a structure can be observed which, unfortunately, due to the passage of time, has largely been destroyed, and only a few towers and well shafts have remained. This structure, which is known in popular usage as Bandar Castle, has also been mentioned in historical texts. Despite the importance of the aforementioned structure, no systematic research has so far been conducted on it; therefore, the present study seeks to introduce this structure and to identify its function or functions. The approach of this research is qualitative. For data collection, two methods—fieldwork and documentary research—have been employed, and for data analysis, a descriptive–historical–analytical method has been used. In the fieldwork section, the collection and documentation of the aforementioned structure were carried out, while in the documentary section, various documents and sources were examined. In the analytical section, descriptions of the structure were extracted from historical texts and compared with the present-day remains in order to determine the probable function or functions of the structure. In addition, a comparative analysis of certain features of Fahandej Castle with similar examples in Fars Province and other regions has been conducted, so that a more precise dating of the castle may be proposed. Accordingly, the following questions are raised: 1) Based on the available evidence, in which period or periods was Fahandej Castle constructed? 2) What was or were the function(s) of the castle?

2. Discussion

Bandar Castle is situated on a mountain known as Fahandej, overlooking the city of Shiraz. To the east and west of the castle, two towers with circular plans remain, large parts of both of which have been destroyed. The towers have mud-brick cores, and for greater protection and structural stability, a stone facing has been applied around the mud-brick core. Surrounding the aforementioned towers are walls constructed of similar materials.

One of the most important features of Fahandej Castle is the presence of three wells, which in popular tradition are known as Bandar, Pirzan (Old Woman), and Dokhtar (Girl). These wells have stone beds; the Bandar and Pirzan wells have rectangular mouths, while the Dokhtar well has a circular mouth. Al-Muqaddasi (1982, vol. 2: 665)

notes that 'Azod al-Dowleh Deylami ordered the excavation of a deep well at this location that extended to the base of the mountain, which was likely the Dokhtar well.

Zarkub Shirazi (1971: 40) attributes the construction of the castle to Fahandar, the brother of Shapur Dhu al-Aktaf. The history of this castle after the advent of Islam is accompanied by reports indicating that the early Arab forces, in order to conquer the city of Estakhr, were compelled to pass through the Sa'di Gorge, where resistance was mounted by forces stationed in Fahandej Castle (Ibn Balkhi, 2006: 115).

Estakhri (1961: 104), in his discussion of Shiraz, refers to the existence of a kuhandiz along with a rabad. Ibn Hawqal (1966: 41), when mentioning the fortresses of Fars, also refers to Shiraz and the aforementioned structure. The difference between the statements of Istakhri and Ibn Hawqal lies in the fact that Istakhri merely refers to the presence of a kuhandiz and a rabad, whereas Ibn Hawqal, when referring to the kuhandiz in Shiraz, treats it as a proper name, raising the possibility that he was referring to the present-day Fahandej Castle. Barthold (1929: 210) also considers it to date to the pre-Islamic period. Fahandej Castle continued to retain its importance during the Buyid period and witnessed conflicts and battles between the rulers of this dynasty and the forces of Tughril. During the time of Atabeg Abu Bakr ibn Sa'd ibn Zangi, the structure was inhabited, and the water of the Sa'di qanat passed at the foot of this castle (Afsar, 1974: 85).

The first foreign traveler to visit Fahandej Castle was the French merchant Jean-Baptiste Tavernier (Tavernier, 1957: 664). Based on Tavernier's descriptions, it is evident that during the Safavid period the wells were dry (ibid.: 664). In this period, Imam Qoli Khan organized the route of the Allah-Akbar Gorge, which resulted in the main entrance route to the city of Shiraz being transferred from the Sa'di Gorge to this gorge. Consequently, Fahandej Castle became abandoned and uninhabited.

3. Conclusion

Fahandej Castle is one of the significant historical monuments of the city of Shiraz, of which only two towers, three wells, and parts of its walls remain. Some historical texts attribute its construction to the Sasanian period, with alterations and interventions occurring in later periods. Moreover, based on historical texts and references to the presence of a fire temple, it is likely that a religious function can also be considered for the castle.

Based on archaeological evidence, it can be

stated that digging wells in a quadrilateral shape was common at least from the Achaemenid period, examples of which can be observed in Persepolis. This practice continued into the Sasanian period, indicating the continuity of this tradition from the Achaemenid to the Sasanian era. The fortress structures were also constructed using rubble stones, which was a common construction method during the Sasanian period. Although the ceramic evidence present at the site is very limited, a portion of it can be dated to the Sasanian period. Furthermore, considering the existing wells and their shapes—which were also common in the Sasanian period—and the use of rubble stones in their construction, it can be assumed that the initial buildings and the digging of the Pirzan and Bandar wells date back at least to the Sasanian period. During the Buyid era, a new well was dug next to the previous wells by ‘Adud al-Dawla Dailami.

Various functions can be attributed to this fortress. It appears that the primary purpose of its construction was to protect the city of Shiraz and the route that served as the city’s entrance, which led to Barm Delak. The presence of two towers at two corners of the fortress, as well as its location on a hill overlooking the Tang-e Sa‘di route, reinforces this assumption. Moreover, based on the available evidence, after Tang-e Allah Akbar gained importance and replaced Tang-e Sa‘di, the fortress lost its strategic significance. However, this position allowed the fortress to serve other functions, such as a storage site for royal treasuries

during certain periods, although such claims should be approached with caution. In addition, its hilltop location and surrounding fortifications meant that it could be used as a refuge during some uprisings, comparable in this regard to the Dokhtar (Maiden) and Pesar (Son) fortresses of Bishapur. Furthermore, the presence of a fire temple within the fortress has led some authors to attribute a religious function to it.

Acknowledgement

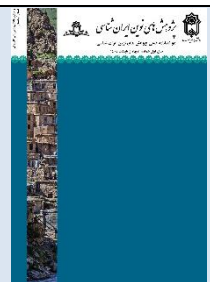
The authors extend their sincere gratitude to the anonymous peer reviewers for their insightful critiques and constructive suggestions, which significantly enhanced the clarity and scholarly rigor of this article.

Author Contribution

This article is based on the first author’s Master’s thesis, titled *“Introduction, Examination, and Analysis of the Historical Monuments and Routes Associated with Tang-e Allah-Akbar, Darvazeh Quran, Shiraz, with an Emphasis on Fahandej Castle”*, conducted under the supervision of the second author.

Conflict of Interest

The authors declare that there is no conflict of interest, and all publication ethics, including proper referencing, have been observed.



نشریه پژوهش‌های نوین ایران‌شناسی

شماره استاندارد بین‌المللی
۳۱۱۵-۸۹۱۹

سال اول، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۴۰۴، صفحه ۴۵-۶۰

www.mris.basu.ac.ir

DOI: [10.22084/MRIS.2026.31970.1014](https://doi.org/10.22084/MRIS.2026.31970.1014)

بازشناسی تاریخی و باستان‌شناسی قلعه فهندژ در تنگ سعدی شیراز: شواهدی برای کاربری نظامی، مذهبی و اداری در دوره ساسانی و پس از آن^۱

سید قاسم حسینی^۱، سید فضل‌اله میردهقان اشکذری^۲

۱. کارشناسی ارشد رشته ایران‌شناسی گرایش فرهنگ مردم، آداب و رسوم و میراث فرهنگی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران
۲. استادیار، گروه ایران‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران

| اطلاعات مقاله | چکیده |
|---|---|
| تاریخچه مقاله: دریافت ۱۴۰۴/۰۹/۰۸ پذیرش ۱۴۰۴/۱۱/۰۸ (مقاله پژوهشی) | قلعه فهندژ یکی از بناهای تاریخی شهر شیراز است که در کنار تنگ الله‌اکبر و بر فراز کوه مشرف به آن قرار دارد که امروزه در بین مردم به قلعه بندر شهرت دارد. هدف این پژوهش بررسی قلعه فهندژ بر اساس متون جغرافیایی و یافته‌های باستان‌شناسی است و این سؤالات مطرح شده‌اند: ۱. بر اساس شواهد موجود، قلعه فهندژ در چه دوره یا دوره‌هایی ساخته شده است؟ ۲. کاربری یا کاربری‌های قلعه چیست؟ رویکرد پژوهش حاضر توصیفی - تاریخی - تحلیلی بوده که به روش میدانی و اسنادی انجام شده است. در بخش تحلیل سعی شده تا با مقایسه تطبیقی برخی از ویژگی‌های بنای مذکور با نمونه‌های مشابه، به تاریخ‌گذاری ساخت آن پرداخته شود. نتایج پژوهش حاضر نشان می‌دهد که باتوجه‌به شواهد سفالی موجود، نحوه ساخت بنا به‌وسیله سنگ‌های لاشه و همچنین حفر چاه‌هایی با دهانه مستطیلی می‌توان دوره ساسانی را برای ساخت بنا در نظر گرفت. به نظر می‌رسد هدف از ساخت قلعه حفاظت از ورودی شهر شیراز دانست که ادامه این مسیر به برم دِلک ختم می‌شد. باتوجه‌به متون تاریخی بنای مذکور دارای کارکردهایی همچون محلی برای نگهداری خزائن سلطنتی و پناهگاه بوده است. همچنین به دلیل وجود آتشکده که در برخی از منابع به آن اشاره می‌شود، می‌توان کارکرد مذهبی نیز برای آن قائل شد با این وجود، هنوز شواهد باستان‌شناسی از وجود آتشکده بدست نیامده است. در دوره قاجار از چاه‌های قلعه برای اعدام برخی از محکومین استفاده می‌گردید. |
| کلمات کلیدی: شهر شیراز قلعه فهندژ دوره ساسانی کاربری نظامی آتشکده | |
| * نویسنده مسئول: سید فضل‌اله میردهقان اشکذری s.mirdehqan@basu.ac.ir | |

۱. مقدمه

شیراز شهری است که از گذشته مورد توجه سیاحان و گردشگران خارجی بوده و همین امر باعث شده طی قرون مختلف افراد زیادی از این شهر بازدید داشته باشند. برای وارد شدن به شهر شیراز مسیرهای مختلفی وجود داشته که از جمله مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به تنگ سعدی اشاره کرد. این راه در ادامه به جاده قصر آبونصر و برم دِلک

منتهی می‌شود که از دیرباز از مکان‌های مهم استان فارس به حساب می‌آیند. دیولافوا و همسرش نیز از همین مسیر برای بازدید از نقوش برجسته برم دِلک استفاده می‌کنند (دیولافوا، ۱۳۷۱: ۴۵۰). در کنار این مسیر و به فاصله اندکی از آن، تنگ دیگری وجود دارد که به الله‌اکبر معروف است و امروزه مسیر اصلی ورود به شهر شیراز است که تا سال ۱۳۶۷ به‌صورت راه باریک و محدود به گذشتن از زیر

۱. این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نویسنده اول با عنوان «معرفی، بررسی و تجزیه و تحلیل آثار تاریخی و راه‌های مرتبط با تنگ الله‌اکبر دروازه قرآن شیراز با تأکید بر قلعه فهندژ» است که به راهنمایی نویسنده دوم صورت گرفته است.

فهندز را به زمان هخامنشی نسبت داده است. محمدی (۱۳۸۴) معتقد است که در دوران پیش از اسلام، راه ارتباطی جلگه شیراز به شمال فارس، از تنگه سعدی می‌گذشت. تنگه سعدی در کنار کوه قلعه بندر است و هم‌اکنون آرامگاه و شهرک سعدی در آن قرار دارد. پس از ورود اسلام به ایران، تنگه سعدی از رونق افتاد و تنگ الله‌اکبر، شاهراه پیوند شیراز به شمال فارس شد. نصر (۱۳۸۷) آورده است که وجود دژهای حصین در شیراز و اطراف آن که قلعه فهندز نیز یکی از آن‌ها به شمار می‌آید، عامل چیرگی حکام فارس بوده و هنگام ورود سپاهیان عرب به ناحیه فارس، نخست دژ مستحکم فهندز گشوده شده و از این طریق اعراب به سوی استخر که مرکز مهم فارس در آن عهد بود، روان شدند؛ لذا با توجه به منابع اشاره شده در بالا، می‌توان گفت که هیچ‌کدام از محققین به‌صورت کامل به معرفی و بررسی این بنا نپرداخته‌اند و به همین دلیل در این پژوهش سعی شده است که به این مهم پرداخته شود. عطایی و همکاران (۱۴۰۳) به مطالعه بنای مذکور پرداخته و به دوره ساخت و انتصاب آن به قلعه شه‌موبد اشاره کرده‌اند. نتیجه این پژوهش نشان می‌دهد که قلعه از دوره ساسانی تا دوره صفویه به‌صورت متناوب مورد استفاده بوده و نویسندگان معتقدند که قلعه شه‌موبد با قصر ابونصر همخوانی دارد. لذا اگرچه این پژوهش ممکن است اشتراکاتی با مقاله قبل داشته باشند اما در مطالعه حاضر بر کاربری بنا در دوره‌های مختلف تأکید داشته که در مطالعات قبلی به آن پرداخته نشده است.

۳. تاریخچه قلعه فهندز در قبل و بعد از اسلام

با توجه به برخی از منابع تاریخی، پیشینه ساخت این قلعه به قبل از اسلام برمی‌گردد. چنانچه در الواح عیلامی پیدا شده در تخت جمشید و در لوح‌های اداری آن نام نزدیک به ۴۰۰ آبادی ثبت شده است. در میان این آبادی‌ها از شیراز هم ردیف با شوش، پاسارگاد و تخت جمشید یاد شده است. در برخی از الواح به وضوح از قلعه مهمی سخن می‌رود که شاید همان قلعه بندر است که نوعی خزانه، انبار و کارگاه مربوط به دربار به حساب می‌آمد (کخ، ۱۳۸۶: ۵۶-۵۸)؛ با این وجود، به مدارک محکم‌تری برای یکسان‌نگاری بناها نیاز است.

زرکوب شیرازی (۱۳۵۰: ۴۰) ساخت قلعه را به فهندر برادر شاپور ذوالاُکتاف منسوب می‌کند که پس از فرار از پیش برادر خود با لشگری به سمت شیراز آمد و با پیوستن برخی از متمرکین ساسانی اقدام به احداث قلعه فهندز و بناهایی در آن می‌کند. همچنین وی در جای دیگری (همان: ۴۱) اشاره می‌کند یزدگرد در سن چهار سالگی به‌وسیله دایه‌اش به فارس آمد و به مدت دو سال و نیم در این قلعه زندگی کرد. زمانی که وی به پادشاهی رسید تاج انوشیروان با گنج‌های فراوان و جواهرات بسیار را جهت نگهداری به قلعه فهندز فرستاد و در قلعه چاهی عمیق حفر کردند و گنجینه‌ها را در آنجا پنهان نمودند. با این وجود گفته‌های زرکوب شیرازی براساس روایت‌های عامیانه بوده و تطابقی با اسناد تاریخی ندارد و در نتیجه نمی‌تواند واقعیت داشته باشد. با این حال، یکسان دانستن بنای قلعه فهندز با بنایی که متون تاریخی

دروازه قرآن می‌شد (وکیل‌زاده، ۱۳۸۶: ۷۱). به دلیل اهمیت این تنگه عضدالدوله دیلمی دروازه‌ای را در ورودی شهر شیراز بنا کرد (محمدی، ۱۳۸۴: ۹۲) که از دوره زندیه به دروازه قرآن معروف می‌گردد (نصر، ۱۳۸۷: ۷۱). همچنین می‌توان به وجود برخی از نقوش برجسته قاجاری در این محل اشاره کرد که دیولافوا نیز در سفرنامه خود به آن‌ها پرداخته است (دیولافوا، ۱۳۷۱: ۴۳۹).

بر بالای تنگ سعدی و مشرف به راه ورودی شهر شیراز بقایای بنایی مشاهده می‌شود که متأسفانه به دلیل گذر زمان و دخالت‌های انسانی بخش‌های زیادی از آن تخریب شده و صرفاً چند برج و حلقه چاه از آن باقی مانده است. از این بنا که در افواه عامه به قلعه بندر معروف است در متون تاریخی نیز یاد شده، برخی از جغرافی‌دانان و مورخین در طی قرون مختلف به آن اشاره و از نام‌های مختلفی همچون فهندز، فهندز یا پهن‌دژ استفاده کرده‌اند. علی‌رغم اهمیت بنای ذکر شده تاکنون پژوهش روشمندی درباره آن انجام نشده؛ لذا این مطالعه سعی دارد که به معرفی بنای فوق‌بپردازد و کاربری یا کاربری‌های آن را مشخص نماید. رویکرد این پژوهش کیفی است که برای جمع‌آوری داده‌ها به‌منظور شناخت بنا از دو روش میدانی و اسنادی و در بخش تحلیل داده‌ها از روش توصیفی - تاریخی - تحلیلی استفاده شده است. در بخش میدانی، به جمع‌آوری و مستندسازی بنای مذکور از طریق بررسی‌های میدانی و در بخش اسنادی به مطالعه اسناد و مدارک مختلف پرداخته شده و از جنبه‌های گوناگون مورد بررسی قرار گرفته است. در بخش تحلیل توصیفات متون تاریخی از بنای مذکور استخراج و با بنای امروزی تطبیق داده شده است تا بتوان کاربری یا کاربری‌های احتمالی بنای مذکور را مشخص کرد. همچنین به مقایسه تطبیقی برخی از ویژگی‌های قلعه فهندز مانند نحوه ساخت به‌وسیله لاشه‌سنگ و ویژگی‌های شکلی چاه‌های موجود در اطراف قلعه با نمونه‌های مشابه در استان فارس و نقاط دیگر پرداخته شده تا براساس آن بتوان تاریخ‌گذاری دقیق‌تری را برای قلعه ارائه داد.

پرسش‌های پژوهش

۱. براساس شواهد موجود، قلعه فهندز در چه دوره یا دوره‌هایی ساخته شده است؟
۲. کاربری یا کاربری‌های قلعه چیست؟

۲. پیشینه پژوهش

درباره قلعه فهندز تحقیقات پراکنده‌ای صورت گرفته است. به‌روزی (۱۳۴۹) قلعه فهندز را یکی از قلاع قدیمی می‌داند که برای حفظ تنگه سعدی و جاده آن و شهر شیراز، ساخته شده است. افسر (۱۳۵۳) اشاره می‌کند که ابوغانم عمیدالدوله که علیه صمصام‌الدوله، یکی از بازماندگان عضدالدوله طغیان کرده بود شهر جدید گرد فناخسرو و بازار آن معروف به سوق الامیر را خراب کرد و چوب‌ها و آهن‌های آن را به قلعه فهندز برده و آن را تعمیر کرده است. شوارتس (۱۳۸۲) قلعه فهندز را با نام شاه موبد معرفی کرده و درب مهندر را نام برد که همان دروازه فهندز است. کمالی سروسستانی (۱۳۸۴: ۲۹۶) چاه‌های قلعه

وارد شهر شیراز می‌شدند؛ اما در دوره صفویه تنگ الله‌اکبر جایگزین تنگ سعدی می‌شود (افسر، ۱۳۵۳: ۱۴۶). این امر باعث شده است که برخی از محققین محلی قریه سوکان را در محله سعدی امروزی جانمایی کنند که ارتباط نزدیکی با قلعه فهندژ دارد (فهندژی سعدی، ۱۳۹۳: ۹).

در کتاب حدودالعالم (بی‌نام، ۱۳۴۰: ۱۳۰ و ۱۳۱) شهر شیراز را زیبا و باشکوه دانسته و به فهندز قدیمی و محکم اشاره می‌کند که آن را قلعه شه‌موبد می‌نامند و درون آن دو آتشکده وجود دارد که مورد احترام مردم است. این دو آتشکده احتمالاً همان آتشکده‌های کارنیان و هرمز است که ابن‌حوقل نیز به آن‌ها اشاره کرده است.

مقدسی (۱۳۶۱ ج: ۲: ۶۶۵) زمانی که به دژهای ایالت فارس می‌پردازد به دژی در نزدیکی شهر شیراز اشاره می‌کند که در کله کوه (احتمالاً بالای کوه) ساخته شده است. وی این دژ را از ساخته‌های عضالدوله دیلمی دانسته و در آن اقدام به حفر چاهی عمیق می‌کند که تا پایین کوه امتداد داشته است. با توجه به توضیحات مقدسی و تطبیق آن با قلعه فهندژ امروزی احتمال دارد که چاه مورد نظر وی نیز چاه دختر، یکی از سه چاه شناسایی شده در نزدیکی قلعه، باشد که از لحاظ اجرا با دو مورد دیگر متفاوت است چراکه این چاه مدور بوده و از آجر و ساروج در سازه آن استفاده شده در حالی که مقطع چاه‌های دیگر چهارضلعی بوده و در دل سنگ ایجاد شده‌اند. همچنین براساس شواهد موجود عمق آن در حدود ۱۴۰ متر است که پس از ثبت ارتفاع از کف خیابان تا دهانه چاه که ۹۰ متر اختلاف را نشان می‌دهد در حدود ۵۰ متر از سطح زمین نیز پایین‌تر است (امراللهی، ۱۳۹۲).

افسر (۱۳۵۳: ۴۳) به نقل از زرکوب شیرازی (متوفی در سال ۷۸۹ هـ.ق) آورده است که در دوره آل بویه و در زمان صمصام‌الدوله این قلعه برای دومین بار به دست تعدادی از مخالفان تعمیر گردید. در زمان سلطنت وی میان او و بعضی از درباریان و برادرانش اختلافاتی پیش آمد که منجر به درگیری بین آنان شد. در این زمان تعدادی از مخالفین به قلعه فهندژ رفته و آنجا را که ویرانه شده بود با استفاده از مصالحی همچون آهن و چوب که از شهر گرد فناخسرو آورده شده بود تعمیر کرده و به مقاومت پرداختند.

قلعه فهندژ همچنان در دوره آل بویه اهمیت خود را حفظ کرده و شاهد درگیری و جنگ‌هایی بین امیران این خاندان و سپاهیان طغرل بوده است. در سال ۴۴۳ هـ.ق ابواسعد که از امیران آل بویه بود جهت حل اختلافات بین دیلمیان ابتدا به قلعه فهندژ آمد و سپس وارد شیراز شد. در اواخر همان سال ابومنصور اهواز را به قصد تصرف شیراز ترک نمود و به جنگ با ابا اسعد آمد و طی درگیری‌های زیادی که بین آنان روی داد ابومنصور شکست خورده و به قلعه فهندژ پناهنده شد. در سال ۴۴۴ هـ.ق عده‌ای از سپاهیان طغرل به قصد تصرف شیراز به طرف فارس حرکت کرده و در بیضا مستقر می‌شوند. عادل ابومنصور وزیر آل بویه نیز با آن که در توافقی سه قلعه از قلاع اطراف شیراز از جمله قلعه فهندژ (فهندژ) را به آن تسلیم کرد باز هم ترکان سلجوقی او را دستگیر می‌کنند (ابن اثیر، ۱۳۴۴: ۵۸۵).

به آن اشاره می‌کنند در حد فرضیه بوده و برای اثبات آن به شواهد باستان‌شناسی نیاز است.

تاریخچه این قلعه بعد از اسلام همراه با گزارشاتی است که نشان می‌دهد سپاهیان اولیه اعراب جهت فتح شهر استخر مجبور به گذر از تنگ سعدی بوده‌اند که در این ناحیه از جانب نیروهای مستقر در قلعه فهندژ مقاومت‌هایی صورت پذیرفته که طبق نظر ابن بلخی (۱۳۸۵: ۱۱۵) این درگیری‌ها بین سال‌های ۱۷ تا ۲۰ هـ.ق بوده است. منابع به برخی از افراد مهمی اشاره می‌کنند که در درگیری‌های یادشده در اطراف قلعه فهندژ شرکت داشته‌اند که از جمله آن‌ها می‌توان به فردی به نام اویس ابن ابراهیم ابن مالک‌اشتر نخعی اشاره کرد. وی برای فتح قلعه مجبور به جنگ با موبدان زرتشتی ساکن در آن شد و به علت مقاومت ساکنان قلعه، اویس اقدام به محاصره طولانی قلعه و جنگ‌های زیادی با آنان کرد (جنید شیرازی، ۱۳۲۸: ۲۷۴).

اصطخری (۱۳۴۰: ۱۰۴) زمانی که به شیراز می‌پردازد به وجود یک فهندز همراه با ریح اشاره می‌کند؛ اما در جای دیگر (همان: ۱۰۶) این شهر را فاقد برج و بارو می‌داند. همچنین وی (همان: ۱۰۶) از آتشکده‌ای به نام مسوبان یاد می‌کند؛ اما به موضع آن اشاره‌ای نمی‌کند. ابن حوقل (۱۳۴۵: ۴۱) زمانی که قلعه‌های فارس را ذکر می‌کند به شیراز نیز اشاره کرده و می‌نویسد: «در شیراز فهندزی وجود دارد به نام قلعه شه‌موبد». تفاوتی که بین گفته‌های اصطخری و ابن حوقل وجود دارد این است که اصطخری صرفاً به وجود فهندز و ریح اشاره می‌کند که شهرهای بسیاری دارای چنین ویژگی هستند؛ اما زمانی که ابن حوقل به فهندز در شیراز اشاره می‌کند آن را اسم خاص دانسته که این احتمال وجود دارد منظور وی قلعه فهندژ امروزی باشد. اما قبل از ابن حوقل و اصطخری اشاره به نام این قلعه توسط جیهانی صورت پذیرفته که می‌گوید: «شیراز را کهندز است و قلعه سهمویه خوانند» (جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۱۱). بارتولد (۱۳۰۸: ۲۱۰) نیز با توجه به نام قلعه آن را مربوط به قبل از اسلام می‌داند و درباره آن چنین می‌نویسد: «و قلعه‌ای است معروف به قلعه بندر و یا فاهندر که از ابنیه دوره ساسانیان و به فاصله یک میل راه در سمت شمال شرقی شهر کنونی نزدیکی قبر سعدی شاعر بر روی کوه واقع شده بود ظاهراً این همان ارگی است که عرب‌ها قلعه شه‌موبد می‌نامند». ابن حوقل (۱۳۴۵: ۴۳) در ادامه و در ذکر آتشکده‌های فارس از دو آتشکده با نام‌های کارنیان و هرمز و آتشکده‌ای به نام منسریان اشاره می‌کند که در قریه سوکان قرار داشته و در این باره می‌نویسد: «و نیز شیراز در قریه سوکان آتشکده‌ای به نام منسریان است و این آتشکده را از شیراز توان دید و قریه سوکان در شمال شیراز و یک میلی آن [تقریباً دو کیلومتری] و در طرف چپ راه یزد به خراسان واقع است». در کتاب اشکال العالم از ابن حوقل آتشکده با نام بالرسوبان یاد شده (جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۱۲) که مصحح آن را با آتشکده مسوبان که توسط اصطخری ذکر شده [منسریان ذکر شده توسط ابن حوقل] یکسان می‌داند (همان: ۱۲۶). لازم به ذکر است که در این دوره مسافرینی که از خراسان و یزد به سمت شیراز می‌آمدند از طریق تنگ سعدی که قلعه فهندژ بر روی کوهی مشرف به این جاده ساخته شده،

چاه مربع‌شکل است که دارای عمق زیادی بوده به طوری که تا سطح دشت پایین می‌آید. وی قطر دهانه این چاه را چهار یا چهار و نیم متر می‌داند که در سنگ سخت کوه کنده شده است (دولند، ۱۳۵۵: ۷۰). ورود جهانگردان به شیراز و بازدید از بقایای قلعه فهندز در زمان قاجار نیز ادامه پیدا می‌کند. یکی از این افراد مادام ژان دیولافوا است که پس از بازدید از قصر ابونصر به قلعه فهندز رفته و این بنا را مسلط بر تنگه الله‌اکبر و دره شیراز می‌داند که دارای دو حلقه چاه مربع‌مستطیل با عمق ۲۱۲ متر بیان است (دیولافوا، ۱۳۷۱: ۴۵۰). اشتباهی که دیولافوا می‌کند این است که قلعه را مرتبط با تنگ الله‌اکبر می‌داند در حالی که قلعه با تنگ سعدی در ارتباط بوده است. فرصت الدوله شیرازی که آثار باستانی زیادی از استان فارس را بازدید و نقشه‌برداری کرده، این بنا را قلعه بندر نامیده که بر روی کوهی قرار دارد و یک طرف آن به صحرا ختم می‌شود. وی اشاره می‌کند که دیواره‌های اطراف قلعه از سنگ و گچ ساخته شده و برج و بارویی داشته که در آن زمان فقط آثار دیوارها باقی مانده بود. وی به چاه قلعه اشاره می‌کند که مربع‌شکل با دهانه‌ای در حدود ۱۶ متر بوده در بالای کوه قرار داشته و عمق آن در حدود ۱۱۰ متر است. وی به دو چاه دیگر نیز اشاره می‌کند؛ اما قطر آن‌ها کمتر از چاه قبلی ذکر می‌کند (حسینی، ۱۳۱۴: ۴۱۷).

۴. وجه تسمیه

با توجه به منابع تاریخی، احتمالاً ابن حوقل اولین کسی است که در کتاب خود به این قلعه اشاره کرده و از آن به‌عنوان قلعه فهندز یاد می‌کند (۱۳۴۵: ۴۱). در دوره صفویه این قلعه بندر خوانده می‌شد. خلف تبریزی (۱۳۴۲: ۲۰۷۱) معتقد است واژه (بندر) برای این مکان گونه گویشی مُندر است که نام یکی از قدیمی‌ترین دروازه‌های شهر شیراز بوده است. قزوینی (۱۳۲۳: ۲۹). در زمان قاجار نام قلعه را بررسی نموده و می‌نویسد که مردم به این بنا قلعه بندر می‌گویند. نام آن در بیشتر منابع به‌صورت فهندز یا بهندر نوشته شده است. از طرز نوشتن ابن الاثیر معلوم می‌شود که نام اصلی این قلعه در زبان پارسی پهندر بوده و حرف «پ» فارسی بعداً به «ف» تبدیل شده است حسینی (۱۳۱۴: ۴۱۷). می‌نویسد که این قلعه به فهندز معروف است؛ چراکه معرب کُهندز است؛ یعنی قلعه قدیمی؛ چنان‌که در شهرهای دیگر نیز قلعه‌های قدیمی را فهندز می‌نامند. وی همچنین می‌گوید: این قلعه را فهندز نیز معرفی کرده‌اند به دین صورت که فهن عربی شده پهن (پهندر ساسانی) به معنای نام شخصی بوده است. به هر صورت هم می‌تواند فهندز باشد هم فهندز و در زمان ما به قلعه بندر معروف است (همان: ۴۱۶-۴۱۸). مجتبیوی (۱۳۹۲: ۱۳۳). نیز به عربی‌شدن نام کُهندز معتقد است و می‌گوید: دژ کُهن یا کُهندز که فهندز معرب آن است از هسته‌های مهم تشکیل شهرهای کهن بوده است.

امروزه مردم بومی به آن قلعه بندر می‌گویند که این تلفظ نزدیک‌ترین صورت این کلمه به املائی اصلی آن یعنی پهندر است که در فارسی به بندر تبدیل شده است. افسر (۱۳۵۳: ۱۱۱) نیز با استدلال

در زمان اتابک ابوبکر بن سعد بن زنگی (۶۲۳ تا ۶۵۸ هـ.ق) قلعه فهندز که در این زمان به آن قلات بندر می‌گفتند بنای آبادی بوده و آب قنات سعدی که به نام قنات قلعه بندر یا کت سعدی معروف بوده از پای همین قلعه می‌گذشته است (افسر، ۱۳۵۳: ۸۵). مستوفی (۱۳۶۲: ۱۱۵) نیز به این قنات اشاره کرده و در این باره می‌نویسد: «و بزرگتر قنات قلات بندر است که به کت [کاریز] سعدی مشهور است و هرگز به عمارت محتاج نمی‌شود». از این عبارت مشخص می‌شود که در قرن هشتم هـ.ق این بنا به قلعه بندر مشهور بوده که استفاده از این نام تا به امروز به نوعی تداوم داشته است. از اسناد تاریخی دوره آل مظفر و شاه شیخ ابواسحاق مشخص می‌گردد که قلعه فهندز در زمان شیخ ابواسحاق آل‌اینجو به‌صورت خزانه دولتی درآمد بود و بعد از تصرف شیراز به‌دست آل مظفر ساکنان این قلعه که تمام گنج‌ها و اموال شاه شیخ ابواسحاق را در اختیار داشتند، مدت‌ها مقاومت می‌کردند (افسر، ۱۳۵۳: ۱۱۰) که با این وجود نیاز به بررسی‌های بیشتری دارد.

در سال ۷۷۵ هـ.ق شاه شجاع آل مظفر که در خدمت پدر خود امیر مبارزالدین بود جهت سرکوب شورشیان اطراف شیراز به شهر وارد می‌شود و در این زمان شاه سلطان حاکم شیراز مشغول محاصره قلعه فهندز بود. آن قلعه از بزرگترین قلعه‌های ایران و بلکه از بزرگترین بناهای جهان است که می‌تواند اغراق‌آمیز باشد. چون مجددالدین سربندی که دژبان این قلعه بود قدرت مقاومت در خود ندید و تسلیم شاه سلطان شد و گنج‌ها و اموال شیخ ابواسحاق را که در قلعه بود به شیراز آورد. درخصوص کاربری این قلعه به عنوان زندان می‌توان به حبس شاه یحیی آل مظفر اشاره کرد که پس از به تخت‌نشینی شاه شجاع مدتی در قلعه زندانی بود تا این که با کمک چند دژبان قلعه را فتح و کنترل آن جا را به‌دست گرفت (کاتب، ۱۳۴۵: ۸۶). شاه شجاع نیز به محاصره قلعه پرداخت و هر روز جنگی در می‌گرفت تا این که با وساطت عده‌ای مقرر شد شاه یحیی قلعه را تسلیم کرده و به طرف یزد برود (کتبی، ۱۳۶۴: ۸۲).

اولین جهانگرد خارجی که از قلعه فهندز دیدن می‌کند ژان تاورنیه بازرگان فرانسوی است. وی فاصله قلعه را تا شهر شیراز سه کیلومتر می‌داند و به وجود دو چاه دیدنی که بسیار عمیق هستند که یکی در دامنه کوه (چاه پیرزن) و دیگری در بالای کوه (چاه قلعه بندر) قرار دارند، اشاره می‌کند که از سنگ سخت کوه تراشیده شده‌اند (تاورنیه، ۱۳۳۶: ۶۶۴). با توجه به توصیفات تاورنیه مشخص می‌شود که در دوره صفویه چاه‌ها خشک بوده و مردم جهت کنجکاوی سنگی به داخل آن‌ها پرتاب می‌کنند (همان: ۶۶۴). در این دوره امام قلی‌خان راه تنگ الله‌اکبر را ساماندهی کرده که همین امر باعث شده بود که مسیر ورودی شهر شیراز از تنگ سعدی به این تنگ منتقل شود و همین امر سبب می‌شود که قلعه فهندز متروک و خالی از سکنه شود و استفاده‌ای از آن نمی‌شد.

جهانگرد دیگری که در دوران صفوی از این قلعه بازدید کرده آندره دولیه دولند (۱۶۲۱-۱۷۱۵ م) است. او مکان قلعه را دورتر از آرامگاه سعدی می‌داند که روی بقایای قصر قدیمی ساخته شده و دارای یک

تخریبات موجود، شواهدی از فضای داخلی آن‌ها باقی نمانده است. قطر برج شرقی ۲۷ متر و ارتفاع آن در بخش‌هایی که سالم مانده در حدود ۲/۵ متر است که مسلط بر جاده بَرم دَلک و شرق قلعه بوده است. برج غربی نیز دارای ۲۶ متر قطر و ۳ متر ارتفاع در بخش‌های سالم است. که راه خروج از شیراز و مسیر تنگ الله‌اکبر را تحت نظر داشته است. متأسفانه به دلیل گذر زمان و تخریب بخش‌های مختلف برج‌ها، شواهدی از بقایای داخلی آن‌ها مشخص نیست و برای بررسی بیشتر نیاز به ساماندهی و کاوش‌های باستان‌شناسی در فضای داخلی آن‌ها است. مهم‌ترین مصالح تشکیل‌دهنده این برج‌ها خشت، سنگ همراه با ملاط ساروج است. همان‌طور که از شواهد مشخص است، برج‌ها دارای هسته خشتی بوده و برای حفاظت بیشتر و استحکام بنا، پوسته سنگی هسته خشتی را دربر گرفته است.

سنگ‌ها از مصالح بوم‌آورد بوده از فرم خاصی برخوردار نیستند و صرفاً دارای اندازه‌ای نسبتاً یکسان هستند. محل این برج‌ها جایی است که جاده ورودی به تنگ سعدی و ادامه آن به سمت قصر ابونصر و بَرم دَلک را پوشش می‌دهد (شکل‌های (۳) تا (۶)).

دیوارها: در اطراف برج‌های یادشده دیوارهایی وجود دارد که از مصالحی همچون خشت، سنگ و ساروج ساخته شده‌اند. با توجه به شواهد موجود، ایجاد دیوارها دارای پلان مشخصی نیست و بیشتر در نقاطی ایجاد شده‌اند که بتوانند راه نفوذ به قلعه را مسدود کرده و در نتیجه امنیت بیشتری را برای آن فراهم کنند. اگرچه در سنگ‌هایی که پوسته خارجی دیوارها را دربر گرفته‌اند دارای سطح صافی هستند که سبب زیبایی نمای بیرونی دیوار شده اما در هسته آن از سنگ‌هایی به فرم هندسی نامنظم استفاده شده و صرفاً نقش پرکننده را داشته‌اند. همچنین می‌توان تصور کرد که از این امر برای ایجاد سکو و سطح تراز برای ایجاد بناهای دیگر استفاده کرده‌اند (شکل‌های (۷) و (۸)).

حلقه‌های چاه: یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های قلعه فِه‌ندژ وجود سه حلقه چاه است که در افواه عامه به نام‌های بَندر، پیرزن و دختر معروف هستند. این چاه‌ها تماماً دارای بستر سنگی بوده که دو حلقه چاه بَندر و پیرزن دارای دهانه مستطیل‌شکل و چاه دختر دایره‌ای شکل است. برخی از محققین با مقایسه این دو چاه با نمونه موجود در تخت جمشید آن‌ها را مربوط به دوره هخامنشی می‌دانند (کمالی سروستانی، ۱۳۸۴: ۲۹۶) اما باید توجه داشت که حفر چاه با دهانه چهارضلعی در دوره ساسانی نیز رایج بوده و برخی از نمونه‌های آن را می‌توان در بناهایی همچون قلعه دختر فیروزآباد فارس، قلعه مرادآباد مرو دشت و دژ شاپورخواست در خرم‌آباد مشاهده کرد (احمدی و همکاران، ۱۴۰۲: ۳۴۲). مقدسی (۱۳۶۱ ج ۲: ۶۶۵) زمانی که به قلعه فِه‌ندژ اشاره می‌کند ساخت این دژ را به عضالدوله نسبت داده و می‌نویسد که وی اقدام به حفر چاهی عمیق در آن می‌کند که تا پایین کوه امتداد داشته است. با توجه به دهانه متفاوت چاه دختر که دایره‌ای شکل است می‌توان احتمال داد که منظور مقدسی چاه دختر بوده که از لحاظ فرم نیز با دو مورد دیگر متفاوت است. همچنین در دوره اسلامی فرم دهانه چاه‌ها در منطقه فارس تغییر یافته و تبدیل به دایره می‌شود که

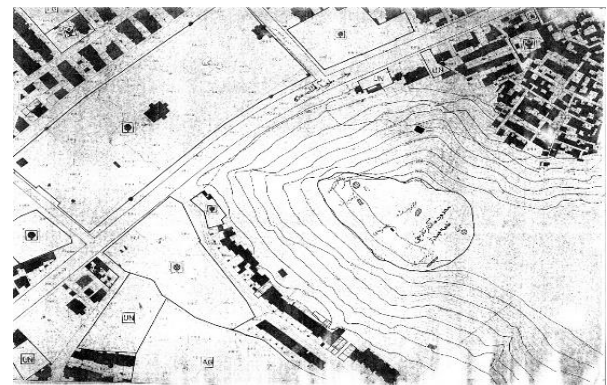
به تبدیل حرف «پ» به «ف» در لهجه‌های مختلف چنان که پناه خسرو به فنا خسرو تغییر پیدا کرده، معتقد است در مورد نام این قلعه نیز پِه‌ندر به مرور زمان فِه‌ندر و در ادامه به صورت بَندر رایج شده است.

۵. قلعه بَندر (قلعه فِه‌ندژ)

بنای قلعه بَندر در جهت شرقی باغ دلگشا و بر روی کوهی به نام فِه‌ندژ مشرف به شهر شیراز و در مختصات جغرافیایی ۲۹ درجه و ۳۷ دقیقه ۵ ثانیه طول جغرافیایی و ۵۲ درجه و ۳۴ دقیقه و ۴۱ ثانیه عرض جغرافیایی واقع شده است (شکل‌های (۱) و (۲)).



شکل (۱). محدوده تقریبی قلعه بر روی عکس هوایی



شکل (۲). نقشه کلی قلعه فِه‌ندژ (آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان فارس)

این اثر همانند قصر ابونصر همواره در طی تاریخ پس از اسلام به‌عنوان یکی از بناهای با اهمیت و معروف در شیراز مطرح بوده و بر روی کوهی مشرف به شهر شیراز و در مسیر تنگ سعدی واقع شده است. این بنا از اجزای مختلفی همچون برج‌های شرقی و غربی، بقایایی از دیوارهای بنایی بزرگ‌تر و سه حلقه چاه تشکیل شده است. متأسفانه به دلیل بی‌توجهی به بنای یادشده و همچنین حفاری‌های قاچاق صورت‌گرفته بخش‌های زیادی از سازه‌های بنای مذکور تخریب شده و آثار چندانی از آن‌ها باقی نمانده است.

برج‌های شرقی و غربی: در شرق و غرب این قلعه دو برج باقی مانده که دارای پلان دایره‌ای شکل هستند. متأسفانه بخش‌های زیادی از هر دو برج تخریب شده که میزان آن در برج غربی بیشتر بوده و به دلیل



شکل (۷). دیواره‌های سنگ و ساروج قلعه فهندژ، دید به سمت شرق (حسینی، ۱۴۰۳)



شکل (۹). دیواره سنگ و ساروج قلعه فهندژ، دید به سمت غرب (حسینی، ۱۴۰۳)

نمونه‌های مختلفی از آن در مکان‌هایی همچون در بیشاپور و بندر سیراف شناسایی شده است (احمدی و همکاران، ۱۴۰۲: ۳۴۳).



شکل (۳). جبهه شمالی برج شرقی قلعه فهندژ (حسینی، ۱۴۰۳)



شکل (۴). نمای شمالی برج غربی قلعه فهندژ (حسینی، ۱۴۰۳)

در فاصله سال‌های ۱۳۹۲-۱۳۹۱ تعدادی از کوهنوردان محلی اقدام به بازدید از دو چاه بندر و دختر گرفته‌اند (امراللهی، ۱۳۹۱ و ۱۳۹۲) که گزارش آن در باشگاه کوهنوردی فرهنگی ورزشی شیراز جوان موجود است. چاه بندر بزرگترین چاه این مجموعه است که امروزه دارای دهانه‌ای در ابعاد ۳ در ۵ متر و عمقی در حدود ۸۸ متر است. در گذشته با استفاده از ریسمان عمق این چاه را اندازه گرفته بودند که در حدود ۱۰۴ متر بوده اما به مرور زمان و به دلیل ریخته شدن آوار عمق آن کاهش یافته و انتهای آن مسدود و غیرقابل دسترس است (شکل (۹)). وجود طاقچه در بدنه آن و شواهدی از یک دیواره سنگ و ساروج به همراه زباله‌های دوره‌های اخیر از جمله شواهدی بودند که در انتهای چاه قابل مشاهده بودند (امراللهی، ۱۳۹۱).

در سال ۱۳۹۲ نیز گروه کوهنوردی اقدام به بازدید از چاه دختر نمود. این چاه دارای دهانه دایره‌ای شکل بوده و بازدید از آن نشان داد که عمق امروزی آن در حدود ۱۴۰ متر است اما به دلیل وجود آوار در انتهای آن، می‌توان عمق بیشتری را برای آن تصور نمود. از شواهدی که در این چاه مشاهده می‌شود وجود چندین طاقچه برای گذاشتن ابزارها و وسایل روشنایی و وجود دیواره‌های آجر و ساروج است که در برخی از نقاط دیوار چاه برای جلوگیری از ریزش بدنه سست ایجاد شده‌اند (امراللهی، ۱۳۹۲) (شکل (۹)).



شکل (۵). برج شرقی نسبت به مکان‌های مهم (حسینی، ۱۴۰۳)



شکل (۶). موقعیت برج غربی نسبت به مکان‌های مهم (حسینی، ۱۴۰۳)

| | |
|---|--|
|  |  |
| <p>نمایی از داخل چاه بندر</p> | <p>فرود به چاه بندر</p> |
|  |  |
| <p>زباله‌های موجود در کف چاه</p> | <p>بخشی از دیواره آجری همراه با ساروج</p> |

شکل (۹). فرود به چاه بندر و نمایی از فضاهای داخلی و یافته‌های آن (برگرفته از امرله‌هی، ۱۳۹۱)

| | |
|---|--|
|  |  |
| <p>نمایی از داخل چاه دختر</p> | <p>دهانه ورودی چاه دختر</p> |
|  |  |
| <p>زباله‌های موجود در کف چاه</p> | <p>بخشی از دیواره آجری همراه با ساروج</p> |

شکل (۱۰). فرود به چاه دختر و نمایی از فضاهای داخلی و یافته‌های آن (برگرفته از امرله‌هی، ۱۳۹۲)

۶. بحث و تحلیل

یکی از شواهدی که می‌تواند به دوره‌بندی ساخت بنای قلعه کمک کند وجود چاه‌های موجود در کنار قلعه است که دو عدد از آن‌ها دارای دهانه چندضلعی بوده که براساس بازدیدهای به عمل آمده تا انتهای چاه ادامه می‌یابد و چاه دیگر به صورت مدور است. براساس شواهد باستان‌شناختی، حفر چاه به صورت چندضلعی حداقل از دوره هخامنشی رایج بوده که معروف‌ترین آن چاه صفا تخت جمشید است که دارای ابعادی در حدود ۴,۷۰*۴,۷۰ و به عمق ۲۶ متر است که یکی از کارکردهای آن انبارکردن آب آشامیدنی بوده است (شاپور شهبازی، ۱۳۹۶: ۲۲۳). استفاده از این روش در دوره ساسانی و در بناهای مختلفی مشاهده می‌شود که دارای چاهی با دهانه چندضلعی بوده و در دل سنگ ایجاد شده‌اند. به طور مثال برای تأمین آب قلعه دختر فیروزآباد حداقل از سه چاه استفاده کرده‌اند که دارای دهانه مربع مستطیل بوده و از بالای قلعه تا بستر رودخانه کنده شده‌اند (احمدی و همکاران، ۱۴۰۲: ۳۴۱). نمونه‌های دیگری از این چاه‌ها را می‌توان در برخی از بناهای هم‌دوره مانند دژ شاپورخواست در خرم‌آباد، شهر دارابگرد و بندر سیراف شناسایی شده‌اند که به دوره ساسانی تاریخ‌گذاری می‌شوند (همان: ۳۴۲) (جدول (۱)).

نکته دیگری که درباره شیوه معماری بنای قلعه باید ذکر کرد، استفاده از لاشه‌سنگ‌هایی است که به وفور در منطقه یافت شده و بوم‌آورد هستند. این شیوه نیز از روش‌های رایج در دوره ساسانی است (محمدی و همکاران، ۱۳۹۰) به طوری که بناهای زیادی همچون قلعه دختر فیروزآباد، کاخ فیروزآباد، بناهای شهر بیشاپور و قلعه دختر بیشاپور را می‌توان نام برد که با این شیوه ساخته شده‌اند.

از طرفی دیگر، برخی از متون تاریخی نیز ساخت بنای مذکور را به دوره ساسانی نسبت می‌دهند. زرکوب شیرازی (۱۳۵۰: ۳۸-۳۹) ساخت قلعه را به فهندژ برادر شاپور ذوالاکناف منسوب می‌کند که اقدام به احداث قلعه می‌کند. همچنین بارتولد (۱۳۰۸: ۲۱۰) نیز آن را مربوط به قبل از اسلام می‌داند که در نزدیکی آرامگاه سعدی واقع شده بود. مقدسی (۱۳۶۱ ج ۲: ۶۶۵) در روایت خود عضدالدوله دیلمی را سازنده قلعه دانسته و به حفر چاه دختر نیز اشاره می‌کند. همچنین برخی از منابع اشاره می‌کنند که این قلعه دو بار در دوره آل‌بویه تعمیر می‌شود که مرتبه دوم توسط صمصام‌الدوله و با مصالحی همچون آهن و چوب بوده است.

درباره کارکرد بنای مذکور نیز روایت‌های مختلفی وجود دارد و کارکردهای مختلفی را به آن نسبت داده‌اند. زرکوب شیرازی (۱۳۵۰: ۳۸-۳۹) اشاره می‌کند که در دوره ساسانی محلی برای نگهداری جواهرات سلطنتی بوده که در یکی از چاه‌های قلعه مخفی شده است. با توجه به شکل هندسی چاه‌ها می‌توان دو چاه بندر و پیرزن را منظور نویسنده دانست. این کارکرد در دوره اسلامی نیز وجود داشته به طوری که در زمان شیخ ابواسحاق آل‌اینجو به صورت خزانه دولتی درآمده بود، البته در این زمان شیخ ابواسحاق از قلعه برای مقاومت در برابر حملات آل مظفر استفاده می‌کرد که انتخاب آن به دلیل موقعیت طبیعی قلعه

آثار سطحی: در سطح محوطه گونه‌های مختلف سفالی پراکنده شده‌اند که با توجه به ویژگی‌هایشان، می‌توان برخی از آن‌ها را مربوط به دوران پیش از اسلام دانست. سفال‌ها بیشتر چرخ‌ساز بوده و از شاموت شن و ماسه در خمیره آن‌ها استفاده شده که موجب محکم‌تر شدن آن‌ها شده است. سفال‌ها بیشتر ساده بوده و از تزیینات خاصی برخوردار نیستند. در کنار این سفال‌ها می‌توان به سفال‌های لعاب‌دار نیز اشاره کرد که خود به دو دسته ساده و منقوش تقسیم می‌شوند. سفال‌های لعاب‌دار ساده عموماً با لعاب فیروزه‌ای پوشیده شده‌اند که از کیفیت نسبتاً مناسبی نیز برخوردار هستند. برخی از سفال‌های منقوش نیز از گونه قلم سیاه بوده که از گونه رایج قرون میانه اسلامی به شمار می‌آید و می‌توان آن‌ها را به دوره ایلخانی تاریخ‌گذاری کرد.

در کنار آثار سفالی می‌توان به قطعات مختلف آجر اشاره کرد که در بخش‌های گوناگون پراکنده شده و با توجه به ساختار آجری قلعه می‌توان آن‌ها را مربوط به دیوارهای بنای مذکور دانست که در سالیان مختلف تخریب شده و در سطح محوطه پراکنده شده‌اند (شکل‌های (۱۱) تا (۱۳)).



شکل (۱۱). سفال‌هایی با خمیره قرمز، احتمالاً مربوط به دوره ساسانی (حسینی، ۱۴۰۳)



شکل (۱۲). سفال‌های اسلامی قلعه فهندژ (حسینی، ۱۴۰۳)



شکل (۱۳). قطعات آجر پراکنده در سطح محوطه (حسینی، ۱۴۰۳)

نشان‌دهنده وجود آتشکده‌ای در محل قلعه باشد (بارتولد، ۱۳۰۸: ۲۱۰). در کتاب حدودالعالم (بی‌نام، ۱۳۴۰: ۱۳۰ و ۱۳۱) نیز به این مطلب اشاره می‌کند؛ لذا با توجه به اینکه هنوز شواهد باستان‌شناسی نسبت به وجود آتشکده به‌دست نیامده با این توصیفات باید با احتیاط برخورد کرد.

از کارکردهای دیگری که می‌توان برای قلعه در نظر گرفت، استفاده از آن به‌عنوان مکانی برای حفاظت از شهر شیراز و حفظ و حراست راه ورودی شیراز است که در ادامه به محوطه مهم ساسانی بَرَم دَلک ختم می‌شود. شاید یکی از دلایلی که بتوان براساس متون چنین کارکردی برای آن در نظر گرفت، درگیری سپاهیان اعراب با نیروهای مستقر در قلعه فَهَنْدَز است (ابن بلخی، ۱۳۸۵: ۱۱۵).

بوده است (افسر، ۱۳۵۳: ۱۱۰). همچنین به علت اینکه این قلعه در پیش از اسلام و دوره‌های بعد از آن یکی از قلعه‌های بسیار مستحکم فارس و محل نگهداری و حفظ شهر شیراز به‌شمار می‌رفته و به دلیل قرارگیری طبیعی آن که تمام جلگه شیراز را از بالا به خوبی تهت نظر داشته و دستیابی به آن راحت نبوده، توسط آل بویه تعمیر گردید (امداد، ۱۳۳۹: ۱۲۸).

در برخی از منابع صدر اسلام به آتشکده‌هایی اشاره می‌شود که در محدوده قلعه وجود داشته‌اند. اصطخری (۱۳۴۰: ۱۰۶) به آتشکده مَسوبان اشاره می‌کند که همان بنایی است که ابن حوقل (۱۳۴۵: ۴۳) منسریان دانسته و جیهانی (۱۳۶۸: ۱۱۲) بالرسویان می‌نامد. همچنین نام این قلعه در بین اعراب شه‌موبذ بوده که همین امر می‌تواند احتمالاً

جدول (۱). مشخصات تعدادی از چاه‌های آب ایجادشده در پیش از اسلام

| | | | | |
|--------------------------|--|-------------------------------------|--------------|--------------|
| چاه صفه تخت‌جمشید |  (www.iranview.ir) | ابعاد: ۴۷۰*۴۷۰ س و عمق ۲۶ متر | دوره هخامنشی | در بستر سنگی |
| چاه قلعه فلک‌الافلاک |  (cdn.isna.ir) | ابعاد: ۱۲۵*۱۹۲، عمق: در حدود ۴۰ متر | دوره ساسانی | در بستر سنگی |
| چاه جنوبی قلعه دختر فارس |  (احمدی و همکاران، ۱۴۰۲: ۳۴۲) | ابعاد: ۲۸*۱۶۰ س | دوره ساسانی | در بستر سنگی |
| چاه قلعه گبری قیر |  (rozup.ir) | ابعاد: ۵۰۰*۵۰۰ س | دوره ساسانی | در بستر سنگی |
| قلعه قلات حسن‌آباد |  (احمدی و همکاران، ۱۴۰۲: ۳۴۳) | ابعاد: ۴۲۰*۳۹۰ س | دوره ساسانی | در بستر سنگی |
| چاه بندر سیراف |  (احمدی و همکاران، ۱۴۰۲: ۳۴۳) | ابعاد: ۱۰۰*۵۰ س | دوره ساسانی | در بستر سنگی |

ساسانی است. بناهای قلعه نیز به وسیله سنگ‌های لاشه ساخته شده‌اند که از شیوه‌های رایج ساخت‌وساز در دوره ساسانی است. اگرچه شواهد سفالی موجود در محوطه بسیار اندک است؛ اما بخشی از آن‌ها را می‌توان به دوره ساسانی تاریخ‌گذاری کرد. همچنین با توجه به چاه‌های موجود و شکل آن‌ها، که در دوره ساسانی نیز رایج بوده است و استفاده از سنگ‌های لاشه برای ساخت آن می‌توان حداقل دوره ساسانی را برای ساخت بناهای اولیه آن و حفر چاه‌های پیرزن و بندر در نظر گرفت و در دوره آل بویه چاه جدیدی توسط عضدالدوله دیلمی در کنار چاه‌های قبلی حفر می‌گردد. با این حال انجام کاوش‌های باستان‌شناختی در بخش‌های مختلف این محوطه می‌تواند کمک زیادی در تاریخ‌گذاری دقیق این محوطه داشته باشد.

درباره کارکرد قلعه مذکور، می‌توان کارکردهای مختلفی را برای آن در نظر گرفت. به نظر می‌رسد هدف از ساخت قلعه حفاظت از شهر شیراز و مسیری دانست که ورودی شهر بوده و به برآمدگی ختم می‌شد. وجود دو برج در دو گوشه آن و همچنین قرارگیری آن در بلندای کوه که مشرف به راه تنگ سعدی است این فرض را تقویت می‌کند. همچنین براساس شواهد موجود، بعد از اهمیت یافتن تنگ الله‌اکبر شهر شیراز و جایگزین شدن آن با تنگ سعدی، قلعه مذکور اهمیت خود را از دست داده است.

اما این موقعیت، سبب شده است که کارکردهای دیگری همچون محلی برای نگهداری خزائن سلطنتی در برخی از دوره‌ها باشد اگرچه باید با احتیاط با این گفته‌ها برخورد کرد و نیاز به بررسی‌های میدانی بیشتری دارد. علاوه بر این قرارگیری آن بر کوه و وجود حصارهایی دورتادور آن سبب می‌گردد که در جریان برخی از شورش‌ها، از آن به‌عنوان پناهگاه استفاده گردد که از این حیث می‌توان آن را با قلعه دختر و قلعه پسر بیشاپور مقایسه کرد. در ضمن وجود آتشکده در محل این قلعه باعث شده که برخی از نویسندگان کارکرد مذهبی را برای آن در نظر بگیرند.

مراجع

- [۱] آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان فارس
- [۲] ابن الاثیر، عزالدین (۱۳۴۴). *تاریخ کامل*، لبنان: دارالبیروت.
- [۳] ابن بلخی، (۱۳۸۵)، *فارس‌نامه*. تصحیح و تحشیه گای لسترنج و رینولد آلن نیکلسون، تهران: اساطیر.
- [۴] ابن حوقل، محمد بن علی (۱۳۴۵). *سفرنامه ابن حوقل ایران در صوره الارض*، ترجمه جعفر شعار، تهران: امیرکبیر.
- [۵] احمدی، حسام‌الدین، صالحی کاخکی، احمد، نوروززاده چگینی، ناصر (۱۴۰۲). *گونه‌شناسی چاه و قنات در فارس دوران ساسانی و اسلامی*. اثر. ۴۴(۳)، ۳۷-۳۵۱. Doi:10.22034/44.3.336
- [۶] امداد، حسن (۱۳۳۹). *شیراز در گذشته و حال*. شیراز: اتحادیه مطبوعاتی فارس.
- [۷] اصطخری، ابواسحاق ابراهیم (۱۳۴۰). *مسالك و ممالک*. به

برای مقایسه می‌توان به برخی از بناهای مشابه اشاره کرد؛ به‌طور مثال می‌توان از برج‌های کلات در دربند ارغون‌شاه نام برد که بر روی ورودی شهر کلات نادری ساخته شده و معماری آن به‌صورتی است که نگهبانان بتوانند ورود و خروج را زیر نظر داشته باشند (زارعی، ۱۳۹۶: ۳۲۸). همچنین اشراف قلعه فهندژ بر شهر شیراز و راه ورودی با جایگاه قلعه دختر و قلعه پسر بیشاپور قابل مقایسه است که در دامنه کوه مجاور جاده ساخته شده و از بخش شمالی چشم‌انداز خوبی رو به تنگه چوگان دارد و وظیفه آن حفاظت از شهر بیشاپور و کنترل راه ورودی به شهر بوده است (شاه محمدپور سلمانی، ۱۳۹۳: ۱۲۱).

در دوره قاجار از چاه‌های قلعه بندر برای اعدام مجرمین استفاده می‌گردید و در برخی از منابع دوره قاجار نیز به این موضوع اشاره می‌شود؛ با این وجود هیچ‌گونه شواهدی که بیان‌کننده این‌گونه از اعدام باشد در بازدیدهای صورت‌گرفته به‌دست نیامد. البته از این نکته نباید غافل بود که ممکن است به مرور زمان استخوان‌ها در زیر لایه‌هایی از خاک که در طی سالیان مختلف وارد فضای داخلی چاه شده مدفون شده‌اند. به همین منظور ساماندهی و انجام کاوش‌های باستان‌شناختی در فضای داخلی چاه‌ها می‌تواند تا حد زیادی به روشن شدن این موضوع کمک کند (شکل (۱۴)).



شکل (۱۴). اعدام یک محکوم در دوره قاجار با پرتاب به درون چاه قلعه بندر (www.tasnimnews.com)

۷. نتیجه‌گیری

قلعه فهندژ یکی از آثار مهم تاریخی شهر شیراز است که در گذر زمان آسیب زیادی به آن وارد شده به‌طوری که تنها دو برج، سه چاه و بخشی از دیوارهای آن باقی مانده است. برخی از متون تاریخی ساخت آن را مربوط به دوره ساسانی دانسته که در دوره‌های بعد دخل و تصرفاتی در آن صورت می‌گیرد. همچنین با توجه به متون تاریخی و اشاره به وجود آتشکده، احتمالاً می‌توان کاربری مذهبی را نیز برای آن در نظر گرفت.

براساس شواهد باستان‌شناختی باید گفت که حفر چاه به‌صورت چهارضلعی حداقل از دوره هخامنشی مرسوم بوده نمونه آن را می‌توان در تخت جمشید مشاهده کرد. این روند تا دوره ساسانی نیز ادامه می‌یابد که نشان‌دهنده تداوم این سنت از دوره هخامنشی به دوره

- [۲۴] شاه محمدپور سلمانی، علیرضا (۱۳۹۳). الگوی طراحی شهری بیشاپور. *مطالعات معماری ایران*، ۳(۶): ۱۲۵-۱۰۷.
- [۲۵] شوارتس، پاول (۱۳۸۲). *جغرافیای تاریخی فارس*. ترجمه کیکاووس جهان‌داری، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- [۲۶] عطائی، مرتضی، موسوی حاجی، سید رسول، لطفی‌نسب، کمال، کولابادی، راحله، (۱۴۰۳). «بندری که بر کرانه هیچ دریایی نیست! جستاری درباره تاریخ «قلعه بندر» در شیراز». *مطالعات باستان‌شناسی پارسه*، ۸(۲۸): ۲۹۵-۳۲۸.
- [/org.doi.dx://https.8.28.295PJA10.22034](https://doi.org/10.28.295PJA10.22034)
- [۲۷] فهندژی سعدی، سعید (۱۳۹۳). گذری به تاریخ و جغرافیای شهرک سعدی شیراز. شیراز: نوید.
- [۲۸] قزوینی، محمد (۱۳۲۳). *قلعه بندر در حوالی شیراز*. یادگار، ۱(۷): ۲۸-۳۷.
- [۲۹] کاتب، احمد بن حسین بن علی (۱۳۴۵). *تاریخ جدید یزد*. به کوشش ایرج افشار. تهران: انتشارات فرهنگ ایران‌زمین.
- [۳۰] کتبی، محمود (۱۳۶۴). *تاریخ آل مظفر*. به اهتمام و تحشیه عبدالحسین نوایی. تهران: امیرکبیر.
- [۳۱] کخ، هاید ماری (۱۳۸۶). *از زبان داریوش*. ترجمه پرویز رجبی. تهران: کارنگ.
- [۳۲] کمالی سروستانی، کوروش (۱۳۸۴). *دانشنامه آثار تاریخی فارس*. شیراز: موسسه فرهنگی و پژوهشی دانشنامه فارس با همکاری سازمان میراث فرهنگی و گردشگری کشور.
- [۳۳] مجتبی، سید حسین (۱۳۹۲). *فرهنگ جغرافیایی تاریخی نیشابور*. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی.
- [۳۴] محمدی، علی (۱۳۸۴). *شیراز بهشت ایران*. شیراز: تخت جمشید.
- [۳۵] محمدی، مریم، نیستانی، جواد، موسوی کوهپیر، سید مهدی، و هژبری نوبری، علی (۱۳۹۰). مطالعه گونه‌شناسی، عناصر و اجزای معماری ایران در دوره ساسانی. *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*. شماره ۱، ۸۳-۱۰۴.
- [۳۶] مستوفی، حمدالله (۱۳۶۲). *نزهة القلوب*. تصحیح گای لسترنج. تهران: دنیای کتاب.
- [۳۷] مقدسی، ابو عبدالله محمد بن احمد (۱۳۶۱). *أحسن التقاسیم فی معرفة الأقالیم*. ترجمه علی نقی منزوی. تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
- [۳۸] نصر، طاهره (۱۳۸۷). *جستاری در شهرسازی و معماری زندیه*. شیراز: نوید.
- [۳۹] وکیل‌زاده، داوود (۱۳۸۶). *شیراز جلوه‌گه راز*. تهران: میردشتی.
- کوشش ایرج افشار. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- [۸] افسر، کرامت‌الله (۱۳۵۳). *تاریخ بافت قدیمی شیراز*. تهران: انجمن آثار ملی.
- [۹] امرالهی، شاپور (۱۳۹۱). *تاریخچه و گزارش، بازدید باشگاه کوهنوردی فرهنگی ورزشی شیراز از چاه قلعه بندر*. شیراز: باشگاه کوهنوردی فرهنگی ورزشی شیراز جوان. (گزارش منتشر نشده).
- [۱۰] امرالهی، شاپور (۱۳۹۲). *گزارش اکتشاف چاه دختر- عمیق‌ترین چاه مصنوعی تاریخ کشور*. شیراز: باشگاه کوهنوردی فرهنگی ورزشی شیراز جوان. (گزارش منتشر نشده).
- [۱۱] یارتولد، واسیلی ولادیمیرووی (۱۳۰۸). *تذکره جغرافیایی ایران*. ترجمه حمزه سردادور. تهران: چاپخانه اتحادیه تهران.
- [۱۲] بهروزی، علی نقی (۱۳۴۹). *بناهای تاریخی و آثار هنری جلگه شیراز*. شیراز: اداره کل فرهنگ و هنر استان فارس.
- [۱۳] بی‌نام (۱۳۴۰). *حدود العالم من المشرق الی المغرب*. به کوشش منوچهر ستوده. تهران: دانشگاه تهران.
- [۱۴] تاورنیه، ژان باتیست (۱۳۳۶). *سفرنامه تاورنیه*. ترجمه ابوتراب نوری، تهران: سنایی.
- [۱۵] جنید شیرازی، معین‌الدین ابوالقاسم (۱۳۲۸). *شد الازار فی حط الازار عن زوار المزار*. تصحیح و تحشیه محمد قزوینی و عباس اقبال آشتیانی. تهران: مجلس.
- [۱۶] جیهانی، ابوالقاسم ابن احمد (۱۳۶۸). *اشکال العالم*. ترجمه عبدالسلام کاتب. مشهد: انتشارات به‌نشر، انتشارات آستان قدس رضوی
- [۱۷] حسینی، میرزا محمد نصیر (۱۳۱۴). *آثار العجم*. هند: بمبئی.
- [۱۸] خلف تبریزی، محمدحسین (۱۳۴۲). *برهان قاطع*. تهران: ابن سینا.
- [۱۹] دولیه دلدن، آندره (۱۳۵۵). *زیبایی‌های ایران*. ترجمه محسن صبا، تهران: انجمن دوست‌داران کتاب.
- [۲۰] دیولافوا، ژان (۱۳۷۱). *ایران کلدن و شوش*. ترجمه علی محمد فره‌وشی. تهران: دانشگاه تهران.
- [۲۱] زارعی، محمد ابراهیم (۱۳۹۶). *معماری ایران از عصر صفوی تا عصر حاضر*. تهران: انتشارات سمت.
- [۲۲] زرکوب شیرازی، ابوالعباس معین‌الدین احمد بن شهاب‌الدین ابی‌خیر (۱۳۵۰). *شیرازنامه*. به کوشش اسمعیل واعظ جوادی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- [۲۳] شاهپور شهبازی، علیرضا (۱۳۹۶). *راهنمای مستند تخت جمشید*. تهران: انتشارات سفیران.

References

- [1] Afsar, K. (1974). *The history of the old urban fabric of Shiraz*. Tehran: National Monuments Association of Iran. [In Persian]
- [2] Ahmadi, H. al-D., Salehi Kakhaki, A., & Norouzzadeh Chegini, N. (2023). Typology of wells and qanats in Fars during the Sasanian and Islamic periods. *Athar*, 44(3), 337-351. (<https://doi.org/10.22034/44.3.336>). [In Persian]
- [3] Amrollahi, S. (2012). *Historical background and field report of the visit by the Shiraz Cultural-Sports Mountaineering Club to Chāh-e Qal'eh Bandar*. Shiraz: Shiraz Javān Cultural-Sports Mountaineering Club. (Unpublished report). [In Persian]

- [4] Amrollahi, S. (2013). *Exploration report of Chāh-e Dokhtar: The deepest artificial well in the country's history*. Shiraz: Shiraz Javān Cultural-Sports Mountaineering Club. (Unpublished report). [In Persian]
- [5] Archive of the General Directorate of Cultural Heritage, Handicrafts, and Tourism of Fars Province. [In Persian]
- [6] Attaei, M., Mousavi Haji, S. R., Lotfi-Nasab, K., & Kolabadi, R. (2024). A port with no seacoast! A study on the history of Qal'eh Bandar in Shiraz. *Parseh Archaeological Studies*, 8(28), 295–328. [https://doi.org/10.22034/8.28.295PJA]. [In Persian]
- [7] Bartold, V. V. (1929). *A geographical gazetteer of Iran*. (H. Sardādvār, Trans.). Tehran: Tehran Union Printing House. [In Persian]
- [8] Behrouzi, A. N. (1970). *Historical buildings and artistic monuments of the Shiraz plain*. Shiraz: General Directorate of Culture and Arts of Fars Province. [In Persian]
- [9] Deland, A. (1976). *The beauties of Iran*. (M. Saba, Trans.). Tehran: Society of Book Lovers. [In Persian]
- [10] Dieulafoy, J. (1992). *Chaldea and Susa: Iran*. (A. M. Farahvashi, Trans.). Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- [11] Emdad, H. (1960). *Shiraz in the past and present*. Shiraz: Fars Press Union. [In Persian]
- [12] Fahandeji Sa'di, S. (2014). *A survey of the history and geography of Sa'di township of Shiraz*. Shiraz: Navid. [In Persian]
- [13] *Hudūd al-Ālam min al-Mashriq ilā al-Maghrib*. (1961). (M. Sotoudeh, Ed.). Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- [14] Hosseini, M. M. N. (1935). *Āthār al-Ajam*. [Monuments of Persia]. Bombay: India. [In Persian]
- [15] Ibn al-Athīr, 'I. al-D. (1965). *Al-kāmil fī al-tārīkh*. [The complete history]. Beirut: Dār al-Bayrūt. [In Persian]
- [16] Ibn Balkhī. (2006). *Fārs-nāmeḥ*. [The book of Fars] (G. Le Strange & R. A. Nicholson, Eds.). Tehran: Asāṭīr. [In Persian]
- [17] Ibn Ḥawqal, M. ibn 'A. (1966). *The travel account of Ibn Ḥawqal: Iran in Ṣūrat al-Arḍ*. (J. Sho'ār, Trans.). Tehran: Amīr Kabīr. [In Persian]
- [18] Iṣṭakhrī, A. I. I. (1961). *Masālik wa mamālik*. [Routes and realms] (I. Afshar, Ed.). Tehran: Book Translation and Publication Organization. [In Persian]
- [19] Jeyhānī, A. al-Q. ibn A. (1989). *Ashkāl al-ālam*. [Figures of the world] ('A. al-S. Kāteb, Trans.). Mashhad: Behnashr Publications, Astan Quds Razavi. [In Persian]
- [20] Junayd Shirazi, M. al-D. A. al-Q. (1949). *Shadd al-azār fī haṭṭ al-awzār 'an zuwār al-mazār*. (M. Qazvini & A. Iqbal Ashtiani, Eds.). Tehran: Majles Press. [In Persian]
- [21] Kamali Sarvestani, K. (2005). *Encyclopedia of the historical monuments of Fars*. Shiraz: Fars Encyclopedia Cultural and Research Institute. [In Persian]
- [22] Katib, A. ibn H. ibn 'A. (1966). *Tārīkh-e jadīd-e Yazd*. [The new history of Yazd] (I. Afshar, Ed.). Tehran: Farhang-e Iran-Zamin Publications. [In Persian]
- [23] Katbi, M. (1985). *History of the Muzaffarid dynasty*. (A. Navai, Ed.). Tehran: Amirkabir. [In Persian]
- [24] Khalaf Tabrizi, M. H. (1963). *Borhān-e qāṭe'*. [The decisive proof]. Tehran: Ibn Sina. [In Persian]
- [25] Koch, H. (2007). *Darius the King Proclaims*. (P. Rajabi, Trans.). Tehran: Karang. [In Persian]
- [26] Maqdesi, A. 'A. M. ibn A. (1982). *Aḥsan al-taqāsīm fī ma'rifat al-aqālīm* [The best divisions for knowledge of the regions] (A.-N. Monzavi, Trans.). Tehran: Iranian Authors and Translators Company. [In Persian]
- [27] Mohammadi, A. (2005). *Shiraz, the paradise of Iran*. Shiraz: Takht-e Jamshid. [In Persian]
- [28] Mohammadi, M., Nistani, J., Mousavi Kouhpar, S. M., & Hajbari Nobari, A. (2011). A typological study of elements and components of Iranian architecture in the Sasanian period. *Iranian Archaeological Research*, 1, 83–104. [In Persian]
- [29] Mojtabavi, S. H. (2013). *Historical-geographical dictionary of Nishapur*. Tehran: Islamic Azad University. [In Persian]
- [30] Mostowfi, H. (1983). *Nozhat al-qolub* (G. Le Strange, Ed.). Tehran: Donya-ye Ketab. [In Persian]
- [31] Nasr, T. (2008). *A study of Zand-period urbanism and architecture*. Shiraz: Navid. [In Persian]
- [32] Qazvini, M. (1944). *Qal'eh Bandar in the vicinity of Shiraz*. *Yādgar*, 1(7), 28–37. [In Persian]
- [33] Schwartz, P. (2003). *Historical geography of Fars* (K. Jahandari, Trans.). Tehran: Anjoman-e Āthār va Mafākher-e Farhangī. [In Persian]
- [34] Shah Mohammadpour Salmani, A. (2014). Urban design pattern of Bishapur. *Iranian Architecture Studies*, 3(6), 107–125. [In Persian]
- [35] Shahpour Shahbazi, A. (2017). *The Authoritative Guide to Persepolis*. Tehran: Safiran Publications. [In Persian]
- [36] Tavernier, J.-B. (1957). *The Six Voyages of John Baptista Tavernier*. (A. Nouri, Trans.). Tehran: Sanā'i. [In Persian]
- [37] Vakilzadeh, D. (2007). *Shiraz: The manifestation of mystery*. Tehran: Mirdashti. [In Persian]
- [38] Zarei, M. E. (2017). *Iranian architecture from the Safavid era to the present*. Tehran: SAMT Publications. [In Persian]
- [39] Zarkub Shirazi, A. A. M. al-D. A. ibn S. al-D. A. K. (1971). *Shiraz-nāmeḥ* (E. Vaez Javadi, Ed.). Tehran: Iranian Culture Foundation. [In Persian]
- [40] www.cdn.isna.ir
- [41] www.iranview.ir
- [42] www.rozup.ir
- [43] www.tasnimnews.com